

УДК 340.15:347.9(477)«10/15»

ПРАВОВА ОХОРОНА СУСПІЛЬНОГО ПОРЯДКУ ТА ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ В СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІСТАХ (XI – XVI СТОЛІТТЯ) ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Ковальова С.Г., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті встановлено, що середньовічне європейське міське право приділяло значну увагу питанням охорони суспільного порядку та громадської безпеки в містах, оскільки справедливо вважало суспільний мир та злагоду запорукою існування та нормального функціонування міста. Із цією метою вживалися заходи, здебільшого заборонного характеру, загальної та спеціальної превенції. Крім превентивної, ці заходи виконували також і виховну функцію, формуючи в мешканців середньовічних міст повагу до права, готовність вирішувати конфлікти не насильством, а правовими способами.

Ключові слова: середньовічне право, правосвідомість, суспільний порядок, громадська безпека, міське право.

В статті показано, що середньовічне європейське міське право уделало значительное внимание вопросам охраны общественного порядка и общественной безопасности в городах, поскольку справедливо рассматривало общественный порядок и согласие как залог существования и нормального функционирования города. С этой целью принимались меры, в основном запретительного характера, общей и специальной превенции. Кроме превентивной, эти меры выполняли и воспитательную функцию, формируя у средневековых горожан уважение к праву, готовность решать конфликты не насильем, а правовыми методами.

Ключевые слова: средневековое право, правосознание, общественный порядок, общественная безопасность, городское право.

Kovalyova S.G. LEGAL PROTECTION OF PUBLIC ORDER AND PUBLIC SECURITY IN MEDIEVAL EUROPEAN CITIES (XI–XVI CENTURIES) AS A LEGAL CONSCIENCE FORMING FACTOR

In this article it is shown that the medieval European city law paid much attention to the protection of public order and public safety in the cities, as it actually considered public order and consent to be a guarantee of the existence and normal functioning of the city. To provide the public safety certain preventive measures, mainly prohibitive, were taken. These measures carried out an educational function as well, forming respect for law, readiness to resolve conflicts not by violence, but by legal methods.

Key words: medieval law, legal conscience, public order, public safety, city law.

Постановка проблеми. Підтримання й охорона суспільного порядку та громадської безпеки є одним з найважливіших завдань держави на всіх етапах її розвитку; крім того, важко переоцінити роль правопорядку у формуванні правосвідомості соціуму. Корисним для оптимізації процесів виконання таких завдань є звернення до історичного досвіду в цій царині. Особливо цікаві для дослідження періоди, коли підтримання правопорядку і громадської безпеки було не лише справою держави, а й покладалося на саму громаду, формуючи активну громадську позицію та правосвідомість суспільства й індивідів. Значена практика набула поширення в Європі в Середні віки, коли міста-комуни, домігшись автономії від місцевої влади, мали самостійно регулювати питання внутрішнього життя міського соціуму. Отже, саме в добу Середньовіччя європейські міста були ареною становлення та формування засад суспільної самоорганізації. Вироблені й апробовані протягом століть міської історії форми та засоби забезпечення правопорядку стали зразками для держав Нового і Новітнього часів. Особливо цінним надбанням такої практики стало формування соціально активного стану з високим рівнем правосвідомості. У сучасних умовах розбудови громадянського

суспільства в Україні актуальним і корисним є вивчення накопиченого досвіду, зокрема й вітчизняного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти організації та правового забезпечення підтримання й охорони суспільного порядку та громадської безпеки в середньовічних європейських містах розглядалися в працях істориків Г. Белова [1], Н. Білоус [2], Т. Гошко [3], К. Гюльманна [4], Н. Калашникової [5], А. Сванідзе [6] та ін. Однак варто зауважити, що зазначене питання вивчалось фрагментарно, в основному в контексті загальних досліджень історії середньовічних міст і міського права. Практично відсутні узагальнюючі спеціальні розвідки з питань правового регулювання охорони суспільного порядку та громадської безпеки, а також з питань зв'язку цих процесів із формуванням правосвідомості населення середньовічних європейських міст. Тому дане питання можна вважати таким, що потребує подальшого вивчення.

Мета статті – встановлення сутності й особливостей процесу підтримання правовими засобами суспільного порядку та громадської безпеки в середньовічних європейських містах XI – XVI ст. як чинника формування правосвідомості населення. Джерельну базу

дослідження становлять нормативні правові та правозастосовні акти відповідного періоду, а також нарративні джерела.

Виклад основного матеріалу. Бурхливий розвиток феномена середньовічного міста-комуні, а отже, і міського права, спостерігався в Європі з XI ст. У цей період загострилася боротьба між папами та світськими монархами за політичну владу в католицькому світі. Специфіку феодальної політичної реальності визначала система сюзеренітету-васалітету, у континентальній моделі якої діяв принцип ар'єрвасалітету, виражений формулою «васал мого васала – не мій васал». Логіка застосування цього принципу закономерно призвела до феодальної роздробленості та втрати королями реальної політичної влади. У таких умовах католицька церква, що впродовж всього Середньовіччя відіграла в Західній Європі роль об'єднуючого ідеологічного чинника, дістала підґрунтя для посилення політичних амбіцій, намагаючись відновити традицію панування Римського престолу (на якому, щоправда, сиділи вже не світські імператори, а папи) над європейським світом. Шукаючи підтримки в умовах жорсткої конкуренції з феодальною аристократією, королі звільняли міста від влади місцевих феодалів та надавали містянам право на створення самоврядних комун. Разом зі звільненням з-під юрисдикції земського права мешканці міст діставали змогу створювати власну систему норм, здатних забезпечити потреби міста, зокрема й захист суспільного порядку та громадської безпеки. Деяким містам королями надавалися Хартії на самоврядування, що містили норми, які регулювали охорону правопорядку в місті.

Суспільний мир і порозуміння як основа правопорядку всередині міської громади сприймалися середньовічною правовою свідомістю як одна з найважливіших цінностей. Однак соціальна, правова, політична реальність феодальної доби була сповнена конфліктів, що нерідко призводили до пролиття крові. Часті внутрішньоміські конфлікти спонукали міських правотворців до встановлення норм, спрямованих на превенцію вуличних безпорядків. Так, у Падуї заборонялися ігри, навіть дитячі, в яких гравці мали кидати каміння. Незалежно від настання шкідливих наслідків юридична відповідальність за порушення цієї норми передбачалася для осіб віком із 14 років: особи віком від 14 до 20 років каралися штрафом у розмірі 60 солідів, а особи, старші за 20 років, – у розмірі 10 фунтів. За хлопчиків віком до 14 років несли відповідальність батьки; вони сплачували штраф у розмірі 20 солідів [4, с. 24]. Потенційну небезпеку для суспільного порядку мали озброєні містяни, особливо ті, що були навчені володінню зброєю. Перманентна загроза громадській безпеці виникала в умовах постійних стресів, що їх зазнавали містяни від недоїдання, епідемій, війн тощо. Тому законодавець подбав про зменшення озброєних людей на вулицях середньовічних міст. За міським Статутом, у Вероні було заборонено виходити на вулицю озброєним; у Болоньї діяла така ж норма, але можна було отримати спеціальний дозвіл

на носіння зброї від міської влади [4, с. 23]. У Відні заборонялося вдиратися до чужого будинку або до громадських місць із луком та списом; порушник карався конфіскацією його власного будинку, у разі відсутності такого – відрубанням руки. Також у місті заборонялося носити на поясі кинджал; приховане носіння зброї каралося відрубанням руки [7, с. 158–159]. Єпископ міста Буркхард 1025 р. встановив, що будь-яка особа, яка на території міста оголить свого меча, або натягне лук, або покладе стрілу на тятиву, або виставить спис для удару, карається грошовим штрафом [8, с. 25–26]. Мешканцям Страсбурга незалежно від статусу заборонялося перебувати в місцях скупчення людей у панцирі та зі зброєю (ст. 42) [9, с. 111]. У Регенсбурзі лише бургомістру дозволялося носити зброю – меча на поясі [4, с. 23]; але така прерогатива, на нашу думку, не передбачала права бургомистра пускати в хід меч, а мала підтвердити високий соціальний статус та престижність посади глави міської общини. У дарованій Фрідріхом II Гогенштауфеном місту Берн Хартії на міське право (1218 р.) носіння зброї не заборонялося, а отже, не було карним діянням, але якщо особа, побачивши бійку, повернулася додому за зброєю для підтримки будь-кого з конфліктуючих, вона підлягала подвійному штрафу – на користь судді і потерпілого [10, с. 134]. Аналогічна норма існувала в міському праві Фрайбурга (1120 р.); різниця полягала в санкції норми, якою передбачалося, що порушник втрачає «захист герцога» [11, с. 41], тобто оголошується поза законом. За шведським збірником норм міського права Стадслагом, порушення «королівського миру» на громадській площі до обіднього часу (тобто доки там велася торгівля та було значне скупчення людей) каралося удвічі більшим штрафом, ніж подібне правопорушення після обіду [6, с. 90]. Юридичне закріплення в міському праві норм, що покликані були зміцнювати суспільний порядок, дисциплінували мешканців міста, прищеплюючи їм соціально прийнятні моделі поведінки.

Матеріали судової практики свідчать, що зазначені норми застосовувалися міськими судами, причому суворі покарання за порушення вказаних норм накладалися і на представників міської аристократії: наприклад, у Болоньї за несанкціоноване носіння зброї 1335 р. суд виніс смертний вирок молодому дворянину, чия поведінка була особливо зухвалою [4, с. 23]. Можна припустити, що суддівський вирок, винесений представникові привілейованої верстви, задовольнив природне почуття справедливості містян, виховуючи в них довір'я та повагу до права.

Однак, незважаючи на посилену увагу до превенції вуличних безпорядків і намагання правозастосовців дотримуватися соціальної справедливості, соціальні протиріччя нерідко знаходили вихід в озброєних протестах міських ремісників проти утисків адміністрації. Так, 1369 р. у Кельні проти бюргерської верхівки виступили ткачі, які зазідали, що міська рада хоче їх ошукати, сховавши в тюрмі особу, яку ткачі, очевидно, небез-

підставно, вважати грабіжником. Злякавшись озброєного натовпу, рада видала їм ув'язненого, над яким ткачі вчинили самосуд [12, с. 120–121]. У 1384 р. у Любеку виступили м'ясники, обурені поборами та повинностями, що їх хотіли накласти на цех радці. Озброєні м'ясники вийшли на вулицю, однак потрапили до рук радців, що ув'язнили їх і не відпустили, доки ті не погодилися послати своїх представників до повсталих із пропозицією розійтися. «Примирення» на умовах, висунутих радою, відбулося на соборній площі, після чого натовп розійшовся «з Божим миром» [13, с. 139]. Соціальні заворушення, що виливалися в масові безпорядки, часто були викликані протистоянням політичних угруповань всередині міської общини. Широко відомі конфлікти у Флоренції між гібелінами та гвельфами, що точилися впродовж XIII – XIV ст. У Любеку 1408 р. виступила підтримувана озброєними прихильниками група бюргерів, які вимагали надання їм права обирати членів ради; під страхом розправи з боку натовпу, який намагався зламати двері ратуші та вдертися всередину, рада задовольнила вимоги [13, с. 144–145]. Напади на ратушу, що відбувалися практично під час всіх конфліктів, змусили міські ради подбати про власну безпеку. Так, у Вероні заборонено було з'являтися до будівлі ради зі зброєю; якщо під час безпорядків було помічено, що з будинків, розташованих поблизу ради, кидали каміння, то такі будинки підлягали зруйнуванню. 1382 р. флорентійська рада ухвалила рішення про відшкодування збитків із міської казни тим членам міської адміністрації, чиї будинки постраждали під час народних заворушень [4, с. 25]; тож, відбудова зруйнованих будинків мала здійснюватися за рахунок збільшення міських податків. Водночас радці намагалися запобігти подальшим збройним сутичкам шляхом переведення конфлікту в правову площину. 1396 р. представники від всіх суспільних сил общини Кельна уклали договір з метою припинення збройних протистоянь у місті. Нормами договору, зокрема, встановлювалося покарання за підбурювання містян до збройних протестів; конфлікти мали розглядатися «у суді за звичаєвим правом міста Кельна, а не шляхом збройних сутичок» [14, с. 133]. За правом Страсбурга 1214 р., під час збройних конфліктів (*ira et contentio*, «гніву та розбрату») у місті магістр із консулами мали наказати припинити масові безпорядки й укласти перемир'я. Порушники такої заборони каралися: посадові особи – консули або скабіни – відсторонялися від посади, а інші особи штрафувалися та виганялися з міста на рік [9, с. 112]. Отже, всередині міської спільноти поступово формувалося переконання в необхідності пошуків соціального компромісу, вироблення норм, прийнятних для всієї спільноти.

Не варто вважати, що процес укорінення в суспільну й індивідуальну правосвідомість понять і уявлень про переваги правомірних способів вирішення конфліктів проходив без перешкод. Нелінійність цього процесу певною мірою зумовлювалася приватноправо-

вим сприйняттям злочинів середньовічною правовою доктриною. Підтримання правопорядку ускладнювалося, наприклад, тим, що в деяких містах покарання злочинця залежало від волі потерпілого: у Падуї містяни могли поранити один одного в бійці, але якщо вони мирилися після бійки, їх не притягували до юридичної відповідальності [4, с. 20]; за правом міста Мюнстер, звільнялися від покарання особи, що побилися не на вулиці, а в корчмі, тобто не на очах у загалу, і після бійки самі примирилися [15, с. 150]. Але водночас у свідомості містян закріплювалося переконання, що суспільно небезпечним діянням є не тільки безпосередні дії, спрямовані на порушення суспільного миру, а й словесні заклики до вчинення безпорядків. За правом Мюнстера, особа, яка закликала до зброї, не будучи сама пораненою або пограбованою, підлягала штрафу, побиттю батогами та вигоненню голови (з метою зсоромлення злочинця) [15, с. 151].

Зауважимо, що практика вирішення конфлікту інтересів правовими засобами існувала і в українських середньовічних містах. Наприклад, у Києві ремісники шевського, кушнірського, ковальського і кравецького цехів 1627 р. звернулися до міської ради із проханням вирішити їхню суперечку щодо розподілу місць для торгівлі на ринку. Міські урядники «шнуром вимеряли и тые ряди деревом будованя дахов над тыми местцами приготованими обложили и означили, а потом тые помероные местцы роздават почели ремесником <...>» [цит. за: 2, с. 187]. Тож, правосвідомість українських містян віддавала перевагу суспільно прийнятним способам розв'язання суперечок всередині громади.

Охорона суспільного порядку та громадської безпеки передбачала низку заходів, серед яких важливе місце відводилося підтриманню спокою вночі. Міські ворота на ніч зачинялися для запобігання проникненню в місто ворогів або кримінального елемента, стіни та ворота охоронялися сторожею. За давнім правом міста Страсбург (1189 р.), на міських ковалів покладався обов'язок виготовлення замків і ланцюгів для запирання міських воріт; витрати на матеріали покладалися на міську громаду [16, с. 105]. Пошкодження стін або рову навколо міста каралося штрафом на користь бургомістра [16, с. 103]. Оскільки штраф являв собою значну суму (40 солідів), то, вірогідно, ремонт пошкоджених укріплень здійснювався коштом міста.

У шведських містах двічі на добу – вранці й увечері – міський дзвін подавав сигнал, що настала або закінчилася ніч. У нічний час містяни повинні були «дотримуватися тиші», тобто їхні справи, що вимагали перебування поза межами своєї домівки, відкладалися до ранку. Нічна варта пильнувала, щоб мешканці міста припиняли всі справи і вкладалися спати. За Стадслагом, особа, що запалила вогонь після сигналу про настання ночі або до сигналу про настання ранку, мала сплатити штраф розміром три ере (гл. 41) [5, с. 95].

У деяких містах існувала презумпція винуватості міщан, які виходили з дому після

настання темряви та подачі сигналу про заборону полишати свої домівки. Право Страбурга 1214 р. встановило, що кожна особа, яка була затримана вночі з ножом або іншою зброєю, мала бути покарана як така, що підозрюється у скоєнні злочину, якщо тільки вона не могла навести поважну причину свого вчинку і тим самим виправдатися (ст. 28) [9, с. 110]. Влада міст вживала й інших заходів для перешкоди пересуванню нічними вулицями. Так, вулиці Аахена, Марселя, Парижа, Регенсбурга, Сієни вночі перегороджувалися ланцюгами [4, с. 16].

Проте влада деяких великих міст, зокрема тих, що були значними торговими центрами, лояльно ставилася до перебування осіб на вулицях і в закладах міста в нічний час. Можемо припустити, що причиною цього було те, що в містах перебували іноземці, здебільшого купці та дрібні дворяни, чиї гроші, витрачені в нічних закладах, поповнювали міський бюджет. Однак для пізніх відвідувачів трактирів та ігорних домів встановлювалися певні обмеження. Після нічного дзвону в більшості міст заборонялося подавати відвідувачам спиртні напої. Таке правило було настільки поширеним, що нічний дзвін у німецьких містах дістав назви "Trink Glocke" («Дзвін п'ятики»), "Bier Glocke" («Пивний дзвін»), "Wien Glocke" («Винний дзвін») [4, с. 17]. У Регенсбурзі нічних дебоширів, що порушували тишу та порядок у місті, до ранку ув'язнювали в «Будинку дурнів» ("Narrenhduschen") – спеціально обшитій дошками клітці з отворами, щоб ззовні можна було бачити ув'язненого [4, с. 18]. Варто підкреслити, що такому покаранню, яке мало на меті осоромлення правопорушника, піддавали містян незалежно від соціального походження. Отже, у даному разі покарання виконувало функцію як загальної, так і спеціальної превенції, викликаючи в загалу глузування над правопорушником, а в нього самого – сором за свою поведінку.

Якщо право окремих міст не було занадто суворим щодо перебування містян поза стінами власної домівки в нічний час, то воно все ж таки встановлювало заходи щодо збереження порядку на нічних вулицях, коли панувала темрява і для кримінального елемента наставав час виходити на пошуки здобичі. Освітлення вулиць в європейських середньовічних містах з'явилося в XVI ст.; винятком був Лондон, де вуличні ліхтарі було встановлено 1415 р. [4, с. 16]. Міські статути Марселя, Болоньї, Падуї, Мілана, Регенсбурга, Нюрнберга, Кельна й інших міст забороняли виходити вночі на вулицю після третього удару дзвона без ліхтаря. Якщо містяни змушені були пересуватися вночі містом для невідкладних

потреб, вони мали об'єднуватися в групи; на всю групу дозволялося мати один ліхтар.

Висновки. Отже, середньовічне європейське міське право приділяло значну увагу питанням охорони суспільного порядку та громадської безпеки в містах, оскільки справедливо вважало суспільний мир та злагоду запорукою існування та нормального функціонування міста. Із цією метою вживалися заходи, здебільшого заборонного характеру, як загальної, так і спеціальної превенції. Крім превентивної, ці заходи виконували також і виховну функцію, формуючи в мешканців середньовічних міст повагу до права, готовність вирішувати конфлікти не насильством, а правовими способами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белов Г. фон. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии. Пер. с нем. Е. Петрушевской. М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1912. 292 с.
2. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 360 с.
3. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с.
4. Гюльманн К. Общественная и частная жизнь в европейских городах средних веков. Пер. с нем. СПб.: тип. Н. Греча, 1839. 296 с.
5. Калашникова Н. Право и правосудие в шведском городе XIII в. Средние века. Вып. 61. М.: Наука, 2000. С. 79–98.
6. Сванидзе А. Из истории городского строя Швеции XIII в. Средние века. Вып. 28. М.: Наука, 1965. С. 80–94.
7. Городское право города Вены. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 154–163.
8. Из установлений епископа Буркхарда. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – С. 25–28.
9. Право города Страсбурга. Второе городское право. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 108–114.
10. Городское право города Берна. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 129–141.
11. Право г. Фрайбурга (в Брейсгау). Средневековый город. Вып. 4. 1977. С. 39–49.
12. Рассказ Кельгофской хроники. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 120–124.
13. Рассказ хроники Детмара. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 135–139.
14. Союзный договор 14 сентября 1396 г. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 129–134.
15. Городское право города Мюнстера. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 149–154.
16. Право города Страсбурга. Древнейшее городское право. Средневековое городское право XII – XIII вв.: сб. текстов / под ред. С. Стама. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 96–108.